

Óvinir ríkisins: Ógnir og innra öryggi í kalda stríðinu á Íslandi (2006)

Bókarhöfundur: Guðni Th. Jóhannesson

Bókarheiti: Óvinir ríkisins: Ógnir og innra öryggi í kalda stríðinu á Íslandi

Gagnrýnandi: Ólafur P. Stephensen

Útgáfa: Mál og menning, Reykjavík 2006, 411 bls.

BERGMÁL KALDASTRÍÐSUMRÆÐUNNAR

Áhugamenn um sögu kalda stríðsins á Íslandi hafa fengið nóg að lesa á árinu 2006. Umræður og deilur um njósnir og hleranir á þessum viðsjárverðu tímum í Íslandssögunni hafa skipað háan sess í fjölmiðlum, fyrst eftir að Guðni Th. Jóhannesson sagnfræðingur opinberaði í maí að íslensk stjórnvöld hefðu sex sinnum fengið heimild til að hlera síma sósíalista í kalda stríðinu, síðan í framhaldi af því að Þór Whitehead sagnfræðiprófessor birti í tímaritinu Þjóðmálum ritgerð sína um leynilega öryggisþjónustudeild lögreglunnar í Reykjavík, sem m.a. hélt spjaldskrá yfir kommúnista og fylgismenn þeirra. Umræðurnar um þessi mál bera því glöggvitni að ekki er enn kulnað í glæðum kalda stríðsins og bergmál umræðna á tímum kalda stríðsins má jafnframt heyra í umræðum um öryggis- og varnarmál Ísland, þótt allar aðstæður séu gjörbreyttar.

Samhengi atburðanna

Guðni Th. Jóhannesson hefur skrifað prýðilega bók, þar sem hann setur meira kjöt á beinin en í hinum upphaflega fyrirlestri sínum, þar sem einkum var fjallað um skjöl, sem sýndu fram á að veittar hefðu verið heimildir til að hlera síma ýmissa nafngreindra samtaka og einstaklinga. Í Óvinum ríkisins setur Guðni þessar upplýsingar í það samhengi, sem nauðsynlegt er til að menn geti tekið sæmilega upplýsta afstöðu til þess, hvort þessar aðgerðir, sem vissulega gengu gegn friðhelgi einkalífs fólks, hafi verið réttlætanager í þágu öryggis ríkisins.

Bókarhöfundur spyr í inngangi hvort „sá, sem kom í heiminn átakaárið 1968, geti gert sér í hugarlund það andrúmsloft sem ríkti í kalda stríðinu“. Að svo miklu leyti sem annar maður fæddur 1968 getur lagt mat á virðist Guðna takast vel í bók sinni að lýsa því andrúmslofti ótta við aðgerðir Sovétmanna og fylgismanna þeirra sem einkenndi kalda stríðið, ekki sízt fyrstu áratugi þess. Á árunum eftir lok seinni heimsstyrjaldarinnar virtist heimskommúnisminn sækja í sig veðrið ef eitthvað var. Valdataka kommúnista í Tékkóslóvakíu, Kóreustríðið og ýmsir fleiri atburðir urðu til þess að stjórnvöld í vestrænum lýðræðisríkjum höfðu fulla ástæðu til að ætla að Sovétmenn, með aðstoð „fimmtu herdeilda“ innan vébanda viðkomandi ríkja, hygðust leggja fleiri lönd undir sig. Í öllum vestrænum ríkjum var rekin öryggisþjónusta af einhverju tagi, sem hafði það hlutverk að fylgjast með útsendum kommúnista og öðrum sem ógnað gátu öryggi ríkisins.

Bók Guðna fjallar ekki fyrst og fremst um símahleranir, þótt það sé einkum á því sviði sem hann hefur nýjar upplýsingar fram að færa. Hún er í raun saga mótmælaaðgerða, óspekta, undirróðursstarfsemi og njósna, sem fram fóru í kalda stríðinu og íslenskir ráðamenn mátu svo að gætu ógnað öryggi landsins. Flest af því sem Guðni fjallar um, annað en það sem snýr að símahlerunum, hefur mátt lesa annars staðar, en höfundurinn raðar þessum atburðum saman í heildstæða mynd, sem óhætt er að segja að dýpki skilning þeirra sem ekki lifðu þessa tíma á andrúmsloftinu sem hinar umdeildu ákvarðanir voru teknar í.

Voru hleranir réttlætanager?

Fram kemur í bókinni að í sex skipti var leyft að símar yrðu hleraðir. Fyrsta skiptið var í marz 1949, þegar ástæða var talin til að ætla að reynt yrði að trufla störf Alþingis við samþykkt aðild Íslands að Atlantshafsbandalaginu. Síðasta skiptið var þegar stjórnvöld höfðu áhyggjur af því árið 1968 að öryggi utanríkisráðherra NATO-ríkjanna yrði ógnað á meðan á fundi þeirra í Reykjavík stóð. Í hinum tilvikunum var tvisvar um það að ræða að heimsókn bandarískra ráðamanna stóð fyrir dyrum, hlerað var í tengslum við komu Bandaríkjahers 1951 og ennfremur þegar samið var við Breta um landhelgismál árið 1961 og óttast var að gripið yrði til svipaðra aðgerða og 1949.

Guðni Th. Jóhannesson leggur í bók sinni meiri áherzlu á að setja fram staðreyndir en að fella dóma. Hann reynir sömuleiðis að sýna fyllstu sanngirni, bæði gagnvart þeim sem ákvarðanir tóku um hleranir og eftirlit og þeim sem voru undir eftirliti, og leggur sig almennt í framkróka við að sýna allar hliðar málsins. Hann reynir að leggja mat á réttmæti símahlerananna í hverju tilviki fyrir sig og kemst þannig t.d. að þeirri niðurstöðu að hleranirnar í marz og apríl hafi verið réttlætanager – enda kom til þeirrar ársásar á Alþingi sem menn höfðu óttast. Hann setur meiri fyrirvara við þau tilvik sem á eftir komu.

Hann segir forsendur hlerana vegna komu Dwights D. Eisenhower, yfirhershöfðingja NATO, 1950 t.d. „langsóttar“ og að hleranir vegna landhelgismálsins 1961 hafi verið „skiljanlegar“ en „vart réttlætanlegar“. Þegar lesandinn leggur hins vegar mat á stóru myndina sem Guðni dregur upp er varla hægt að komast að annarri niðurstöðu en þeirri að hlerarnir hafi verið bæði skiljanlegar og réttlætanlegar í þeim aðstæðum sem hann lýsir, þótt nöfn ákveðinna manna sem hlerað var hjá komi óneitanlega spáskt fyrir sjónir. Þar má t.d. nefna Finnþoga Rút Valdimarsson og Ragnar Arnalds.

Lítill stóri bróðir

Önnur meginniðurstaða af lestri bókar Guðna er að eftirlitið með hugsanlegum „óvinum ríkisins“ var alls ekki jafnmikið og þeir hafa sumir hverjir látið í veðri vaka. Dregin hefur verið upp mynd af stöðugu eftirliti og símahlerunum, en Guðni segir í eftirmála bókar sinnar: „Mergurinn málsins er sá að í kalda stríðinu á Íslandi var sæmilegt samhengi milli ógnar og varna, að því er varðar innra öryggi. Hér vofði byltingin aldrei yfir og því síður var hér lögregluríki. Hér var nokkurra manna öryggisþjónusta sem nær enginn vissi af en ekki fullkomin öryggislögregla og leyniþjónusta eins og víða erlendis ... Hér var úrskurðað um hlerun í síma rúmlega 30 manns í samtals um þrjá mánuði í stað kerfisbundinna og langvarandi hlustunaraðgerða annars staðar á Norðurlöndum; og hleranirnar skiluðu nánast alltaf þeim árangri einum að yfirmenn lögreglu og dómsmála sáu að þeir höfðu ekkert að óttast.“

Það kemur ennfremur skýrt fram hjá Guðna að bandalagsríki Íslands í NATO töldu að íslensk stjórnvöld gerðu engan veginn nóg til að tryggja innra öryggi ríkisins í kalda stríðinu. Það er þó auðvelt að vera sammála því mati hans að sæmilegt samhengi hafi verið á milli ógnar og varna. Aðgerðir lögreglu voru kannski fálmkenndar og „amatörlegar“ á köflum, en sama átti að mörgu leyti við um starfsemi „byltingaraflanna“.

Enn í fari kalda stríðsins

Í eftirmála bókar sinnar fjallar Guðni um leiðir til að koma öllum staðreyndum um eftirlitsstarfsemi stjórnvalda í kalda stríðinu upp á borðið. Bók hans er auðvitað mikilvægt framlag í þá veru. Vegna pólitískis eðlis þessara aðgerða er nauðsynlegt að allar tiltækar staðreyndir málsins komi fram í dagsljósið. Það á reyndar ekki aðeins við um aðgerðir yfirvalda og lögreglu, heldur einnig gjörðir þeirra sem voru undir eftirliti. Hitt er svo annað mál að jafnvel þótt sagnfræðingar finni falda fjársjóði í skjallasöfnum, þar sem allar staðreyndir málsins verður að finna, munu menn aldrei verða sammála um það hvort réttmætt hafi verið að beita því eftirliti sem gert var. Afstaða manna til þess fer og mun fara eftir því hvar þeir stóðu í hinum miklu hugmyndafræðilegu átökum kalda stríðsins eða hvernig þeir tengjast þeim sem þá voru í eldlínunni.

Raunar er athyglisvert hvernig svipaðar átakalínur hægri og vinstri koma nú fram í umræðum um öryggi Íslands í algjörlega nýjum kringumstæðum, sem hafa lítið sem ekkert með átök kalda stríðsins að gera. Hægrimenn halda fram nauðsyn á eftirliti og viðbúnaði, en vinstrimenn draga úr því að nokkur þörf sé á slíku. Þetta bergmál kaldastríðsumræðunnar hefur líka mátt heyra í umræðum um stofnun svokallaðrar greiningardeildar við embætti ríkislögreglustjóra, og sömuleiðis í umræðum um eflingu sérsveitar ríkislögreglustjórans. Það er athyglisvert að skoða t.d. muninn á málflutningi Björns Bjarnasonar dómsmálaráðherra, sonar Bjarna Benediktssonar, sem kalla má eina af aðalpersónum bókar Guðna Th. Jóhannessonar, og á hinum vængnum þingmanna Samfylkingarinnar, þeirra Marðar Árnasonar, sem lögregluþjónn lamdi í hausinn í slagnum á tröppum Háskólans 24. júní 1968 (bls. 237), og Helga Hjörvar, sonar þeirra Úlfs og Helgu Hjörvar, sem úrskurðað var að mætti hlera hjá símann sama ár (bls. 240-241).

Arftakar þeirra stjórn málafla sem á þeim tíma sem Óvinir ríkisins fjallar um vildu beita óspektum, skemmdarverkum og „borgaralegri óhlýðni“ hafa tvö undanfarin sumur tekið upp hanzkann fyrir svipaða starfsemi, sem í þetta sinn fer ekki fram í þágu sósíalísmans eða byltingarinnar heldur umhverfisverndar. Og má þá kannski spyrja hvort enn séu einhverjir þeirrar skoðunar að óspektir fyrr á árum hafi verið málstaðnum til framdráttar.

Þannig er enn skoðanamunur um það hvort og hvernig íslenska ríkið eigi að verja öryggi sitt. Honum verður ekki eytt, hvorki með sagnfræðiathugunum né opinberum rannsóknum. Hins vegar má gera ráð fyrir því að meirihluti verði fyrir því á Alþingi að styrkja frekar öryggi ríkisins gagnvart nýjum hættum á borð við hryðjuverk og skipulagða glæpastarfsemi.

Skyldulesning

Guðni Th. Jóhannesson skrifar lipran stíl og bók hans er því auðveld og skemmtileg aflestrar. Hann er

sömuleiðis fundvís á skoplegar hliðar á annars grafalvarlegu umfjöllunarefni, sem telst honum til tekna. Fáar villur eru í bókinni – samt nokkrar – en hún hefur ljóslega verið unnin hratt; síðasta viðtalið vegna bókarinnar var tekið um miðjan nóvember.

Verk Guðna eru komin í flokk með bókum sagnfræðinga á borð við Þór Whitehead og Val Ingimundarson sem skyldulesning fyrir áhugamenn um stjórnmálasögu Íslands, og þá ekki sízt öryggis- og utanríkismál.